

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ ԿԱՄ ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վայոց-ձոր կամ Դարալագեագի ոստիկանական շրջանը կազմում է Շարուր Դարալագեագի գաւառի հիւսիս արեւելեան մեծագոյն, լեռնային մասը։ Սա տարածւում է 40° և 39°30' հիւսիսային լայնութեան և 62°35' ու 63°30' արեւելեան երկարութեան աստիճանների միջև։ Նրա սահմաններն են. հիւսիսից՝ Երևանեան նահանգի Նոր-Բայազէտի գաւառը Սելիմի, Ղարա-ղայա (11178) Սողանլուի (10286), Գիւղալ-ղարա (11606) և Դիր-փալաքան լեռներով. արեւելքից՝ Գանձակի նահանգի Զիւանշիրի գաւառը՝ Սարի-եր-սըրչալի (11298) և Դաւա-գեօզ լեռներով և նոյն նահանգի Զանգեզուրի գաւառը՝ Ղըսըր-ղազ (9854), Գեաբրլու (10,000), Քեչալ-ղազ (10278), Քիւքի-ղազ (10,282) լեռներով, հարաւից՝ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գաւառը՝ Սինէօր-ղազ, Համատուր-ղազ (8160), և Գեալին-ղայա (9152) լեռներով և Շարուրի ոստիկանական շրջանը՝ Կարմիր-սախկա և Թանգրլու լեռներով. արեւմուտքից՝ նախ Շարուրի ոստիկանական շրջանը և ապա՝ Երևանեան նահանգի համանուն գաւառը՝ Բաղարսըզ (6587), Թոփ-ղազ (9546) լեռներով և Նոր-Բայազէտի գաւառը՝ Սալանլի (9660) և Զան-դուրթարան (9127) լեռներով։

Ամբողջ ոստիկանական շրջանը բռնում է 204,533 զեմետեր և 1712 քառակուսի սաժէն տարածութիւն, որից 439 զ. 1361 ք. ս. զիւղատեղի է. (սրանից էլ 361 զ. 1584 ք. ս. անատեղի), 15 զ. 45 ք. ս. զերեզմանատուն. 1010 զ. 386 ք. ս. ճանապարհներ. 23368 զ. 1736 ք. ս. արտեր. 390 զ. 1291 ք. ս. այգիներ. 1277 զ. 200 ք. ս. անտառ. 324 զ. 1150 ք. ս. մարգա-

գետին, 157025 գ. 2092 ք. ս. արօտատեղի. 501 գ. 765 ք. ս. էլ ծածկուած է ջրով, որից 29 գ. 575 ք. ս. ջրանցքների. 352 գ. 720 ք. ս. գետերի, գետակների և աղբիւրների տակ, 10559 գ. 2186 ք. ս. էլ ոչ արդիւնաբերող հող է ¹⁾։

Լեռներ. Ամբողջ շրջանը ներկայացնում է մի բարձրաւանդակ, որ հեռզհեռէ բարձրանալով՝ հիւսիս արեւելեան սահմանում հասնում է իւր ամենաբարձր կէտին։ Երեք լեռնաշղթաներ տարածուելով ամբողջ շրջանում և մանաւանդ սահմանազօնում, նրան բազմաթիւ, մեծ և փոքր հովիտների են բաժանում, այսպէս՝ Կոնգուրօ-Ալանգէզի լեռնաշղթան շրջապատելով Դարալագին գետը՝ ճիւղեր է արձակում նրա մէջ։ Սրա Անանուն գագաթից ձգւում է դէպի արեւմուտք Հարսուային Դարալագինազի լեռնաշղթան, որ բաժանում է Նախիջևան-գետի վտակները Արեւելեան Արփաշայի ջրարաշխից։ Սրա երկարութիւնը հասնում է 100 վերստի, լայնութիւնը 1—20 վերստի։ Սրա գլխաւոր գագաթներն են.

Քեչալ-դաղ (Ղանի-գեօ)	10278 ոտ.
Քիւքի-դաղ	10282.
Սաֆար-խան Սեանգարի	10101.
Շըրէշ.	8414.
Գեալին-դայա	9152.
Քեչալ-չանա	9053.
Ղարադուշ	8585.

Քէտտի-դաղ և Սարի-եր-Սըրչալի գագաթների միջև Կոնգուրօ-Ալանգէզի լեռնաշղթային արեւմուտքից միանում է Հարաւային Գէօզլայի կամ Գէօզալ-դարայի կամ այլապէս Ալլահգեօլու կոչուած լեռնաշղթան, որ Սելիմի բարձրութեամբ բաժանւում է երկու մասի։ Սրա Եար-թափա գագաթից ձգւում է դէպի հարաւ-արեւմուտք Հիւսիսային-Դարալագինազի լեռնաշղթան, որ սահմանազօնում է Արեւելեան Արփաշայի և Ղոյթուլ կամ Ալագեաղ-գետի հոսանքով։ Սրա գլխաւոր գագաթներն են.

Սարի-եր-սըրչալի	11298 ոտ.
Եար-թափա	11145.
Քեչալ-թափա	10985.
Մուրատ-թափա	10587.
Գէօյ-դաղ	8715.
Քէքէ-դուրուրան կամ աւելի ճիշտ՝ Քէքէ-դոնդուրան	9551.

¹⁾ Труды Закавказскаго Статистическаго Комитета. Земельныя дачи Эриванской губернии по даннымъ межевымъ планамъ утвержденныхъ Тифлискаго Судебнаго Палатаю, գլխ ևս անոթի։

Թափասի-գալիկ	8537.
Ազ-դադ	6271.
Հալի-մալ	5516.
Նոյն, հարաւային Դէօզլայի լեռնաշղթայի Թափ-գաղից գէպի հարաւ, Արփաշայ և Զանաթշի-չայ գետերի միջև 36 վ. երկարութեամբ ձգւում է Արեւմտեան Դարալագնագի լեռնաշղթան՝ ուղղուելով գէպի Արաքս: Սրա զլխաւոր գագաթներն են.	
Սըշանլի	9660 ոտ.
Դիզ-վանք	9324.
Հարա-դայա	9240.
Թախու-աղըլ-գեաղըղի	7140.
Քեօմուրլու-դաղ	6930.
Նահար-գեաղըկ	6771.
Բազարսըղ	6587.
Արդիշ	6720.
Հարադ-դաղ	5632.

Վայոց-ձորի բոլոր լեռների մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի է Դալիկ-Թալիս կամ Թափասի գալիկ (Գագաթնաձակ) կոչուած գագաթը, որ հանգած հրաբխային բերան է: Սա կոնական է, միայնակ կանգնած բաւական ընդարձակ լեռնադաշտի մէջ: Լանջերն այնքան ուղղահայեաց են, որ անհնարին է ուղիղ գծով բարձրանալ, իսկ պտոյտ անելով տեսւմ է մինչև մի ժամ ձիով կամ երկուս հետի: Լանջերը պատած են մանր, հրաբխային, կարմիր և մանաւանդ սև քարերով: Գագաթը ձագառաձև բացուած է, միայն հիւսիսային կողմը փոքր ինչ աւելի թեք է և բարձր, այնպէս որ հիւսիսից հարաւ ձգուող գիծը (մօտ 600 քայլ) մի փոքր ինչ աւելի երկար կըլինի, քան արևելքից արևմուտք ձգուողը: Արևելեան լանջը ամբողջովին և հարաւայինը մասամբ պատած են տուեւելապէս կարմիր, հրաբխային քարով, ուր խոտ բոլորովին չի բուսնում: Յատակում աւելի զգալի կերպով նկատելի է ձագառաձև բացուածքը, ուր հալուած ձիւնից գոյացած ջուրը բաւական երկար ժամանակ կանգնած մնում է և միայն օդոստոսուն չորանում: Այս մասում առաւելապէս կուտակուած են կարմիր, սև և մոխրագոյն հրաբխային խանձողներ, միջանիսը չափազանց թեթև, ծակծակոտ, միջանիսն էլ չափազանց ծանր և նշաձև ¹⁾:

Յատակի հիւսիսային կողմում կայ մի հասարակ եկեղեցի իւր

¹⁾ Սյա խանձողներից միջանի հետաքրքրական նմուշներ եւ բերի և յաձնեցի Նովոսիսկ Բազարանին:

գաւթով, որից բարձր միջանի տների հիմնադասեր, երկու գերեզմանաքար, առանց տապանաքրերի:

Յայտնի չէ, թէ ովքեր են կառուցել այդ եկեղեցին և արները: Յայտնի չէ նաև, թէ երբ է ժայթքել այդ հրաբուլդը, միայն ղէպի Արգեազ, Նաւար, Քեօթանլի, Գեօզ-Աբաս, Հերհեր և մանաւանդ ղէպի Մալիշկա և Մոզ ձգուած ու տեղտեղ կիսուած խանձողները ցոյց են տալիս, որ հրաբուլդը ժայթքել է ոչ թէ մի, այլ բոլոր կողմերի ուղղութեամբ:

Գետները.—Վայոց ձորի ամենանշանաւոր գետը Արփաշայնն է, որ Աղեքսանդրապոլի մօտից հոսող համանուն գետից տարբերուելու համար ստացել է Արեւելեան մակդիրը: Սկիզբն է առնում գաւառի հիւսիս—արեւելեան մասում, Ալլահգեօլի բարձրամանդակի հարաւային կողմից, Կոնգուրօ—Ալանգէզ և Հիւսիսային Դարաւազակի լեռնաշղթաների միջից: Գլխաւոր ակը կոչւում է Տաշ-Քեօզլի-չայ, որ բղխում է Նոր-Քափա և Քեշալ-Քափա լեռներից: Արփաշայնը անցնելով 106 ¹/₂ վերստ տարածութիւն, Դարա-Հասանլու գիւղի հանդէպ թափւում է Արաքսի մէջ:

Արփաշայի վրայ կան միջանի կամուրջներ: Մի փայտէ կամուրջ ձգւում է Իսաի-սու գիւղի մօտ. մի հին, քարեայ կամուրջ ձգւում է Քեշիշ-քեանտից 2 վերստ հարաւ և կոչւում է Դազալի-քէօրփի կամ Դալի-պերան. մի քարէ հին կամուրջ էլ կայ Մոզ աւերակ քաղաքից մօտ 2 վերստ հեռու, Տաշալտի գիւղի մօտ, որ այժմ վերանորոգուած է ոստիկան Դումրաձէի ջանքերով: Մի կամուրջ ևս Արփա գիւղի մօտ, փոստային ճանապարհի վրայ, Հին, բայց այժմ բոլորովին աւեր կամուրջներից նշանաւոր է Արփա գիւղի մօտինը, որ շինել է Նորափանքի Տէր Սարգիս եպիսկոպոսը Տարսային իշխանի թոյլտւութեամբ ¹⁾ (XIII դ.):

Արփաշայի վտակներն են 1) Ալազեհազ կամ Ղոյթուլ-չայ և կամ Ջանի-չայ, սկիզբն է առնում Գիւզալ-դարա լեռան մօտից, թափւում է Արփաշայի մէջ Կըզըլ-զալազ գիւղի մօտ (Էրթէն և Ալեար-գիւղերի մէջ). երկարութիւնն է 43 վերստ: Սրա մէջ թափւում են բազմաթիւ առուակներ: Մի քարէ կամուրջ ձգւում է սրա վրայ Ալիխան-փայնասի գիւղից մի վերստ ներքև և կոչւում է Սազիլ-քէօրփի: Ալազեհազ-չայի վտակ Սելիմ-չայի վրայ ևս, Դարալու գիւղի մօտ, կայ մի հին, քարաշէն կամուրջ:

2) Հերհեր-չայ. սկիզբն է առնում հիւսիսային Դարաւազա-

¹⁾ Ս. Օրբէկեան. Է. Բ. եր. 176.

դի լերնաշղթայից, թափում է Արփաշայի մէջ Ղայեալու գիւղից փոքր ինչ վերև. երկարութիւնը 26 վերստ է:

3) Էլփին-շայ.

4) Ջուլ-շայ, Թերփ-շայ վտակով. մի կամուրջ ունի Ջուլ գիւղի մօտ:

5) Ջիրակ-շայ կամ Ղուշի-բիլակ-շայ.

6) Ախտա-շայ.

7) Մարտիրոս-շայ.

8) Կնիշիկ-շայ.

Հանքեր.—Արծաթի հանք գտնւում է Գրեմուշխանէ գիւղից 3 վերստ դեպի արևելք: Օրբելեանց տիրապետութեան ժամանակ սա մշակւում էր և յայտնի էր Փողանք անունով: Այժմ անգ-ղիական մի ընկերութեան ներկայացուցիչներ հետազոտութիւններ են կատարում հանքային շերտեր գտնելու և բացել են յիսունից ասելի հին հորեր, սակայն դեռ ևս ցանկալի հետեանքի չեն հասել: Բաւականաչափ հին հորեր բացուած են նաև փոքր ինչ հեռու, Լէյլիկաշան գիւղի մօտ:

Կապարի փայլուկ (свинцовый блеск) նկատելի է Նայիճի գիւղից երկու վերստ դեպի հիւսիս:

Մումիա (գորշ կարմիր ներկ) և կաւաքար (мумия и охра). Արփա գիւղի մօտ:

Բարսաժուխ. Քնիշ-քեանտի մօտ, Դայլախու գիւղից փոքր ինչ հեռու Սուլթան-քահանաի տեղում:

Հանքային ջրեր.—Վայոց ձորը բաւական հարուստ է հան-քային ջրերով, սակայն բոլորն էլ անիմամ են թողնուած, և շատ քչերն են օգտուում: Ամենից նշանաւորը գտնւում է շրջանի հիւսիս-արևելեան մասում, Ջիվանշիրի և Ջանգեղուրի գաւառնե-րի մօտ, Իստիսու գիւղի հանդէպ: Սա ծծմբային տաք ջուր է, 29,5°—33° Բ. բարեխառնութեան: Մօտ 200 սաժէն տարածու-թեան վրայ բլրիւմ են հինգ աղբիւրներ, որոնցից չորսը գտնւում են Արփաշայի ձախ ափին, իսկ մինը՝ փոքր ինչ բարձր՝ աջ ա-փին: Սրանցից վերջինիս վրայ մի քարէ աւազան և մի փոքրիկ, այժմ կիսաւեր սննեակ է շինուած կէս դար առաջ, իսկ միւսները գետնի մէջ փորուած կիսաբաց այրեր են, կեղտոտութիւնով լի: Սրանց մօտ ոչ մի յարմարութիւն, ոչ մի շէնք չկայ: Եկողները կամ բացօթեայ են անցկացնում, կամ վրան են խփում: Կլիման ընդհանրապէս ցուրտ է և գիշերները սաստիկ քամի է փչում: Սքան-

չելի է, մանաւանդ, այստեղի տեսարանները.—հիանալի ջրընկէցը՝ որ մի աւագին ժայռից փրփրազէզ ժայթքում է դէպի Արփաշայը, նոյնպէս գեղեցիկ իւր եզրափակող աւագին և բազմազան քարա-
ժայռերով, բուսականութեամբ հարուստ բարձրաւանդակը և շրջա-
կայ լեռները:

Բացի այս հանքային ջրից կան նաև հետեւեալները. ածխա-
թթու—երկաթային՝ (углекисло—железные). Սոյլան գիւղի
մօտինը, Ենգիշա գիւղից 3 վերստ դէպի արևելք Ղոզու-դարա-
յում գտնուածը. այստեղ կայ նաև ածխաթթու—ալկալիան ջուր,
(углекисло—щелочная), Հերհեր գիւղից դէպի արևելք Ղաւա-դա-
րասի ձորում, 2 աղբիւր, այստեղից 2 վերստ դէպի հիւսիս կայ
ածխաթթու—ալկալիան ջուր: Քեչիշքենդից դէպի արևելք Շոր-դա-
րա ձորում:

Երկաթ-ալկալիան (железо-щелочные) և ածխաթթու-
ալկալիան (углекисло-щелочные) ջուր գտնուած են 1) Արփա
գիւղից 3 վերստ ներքև, Արփաշայի երկու ափին, 2) Բուլախ-
լարում, 3) Էրզափինից 2 վերստ դէպի հիւսիս՝ Գիւմուշ-բուլախ
վտակի երկու ափերին, 4) վերին Տանձիկից մի վերստ դէպի ար-
ևելք՝ Արփաշայի երկու ափերին, 5) ներքին Տանձիկից կէս վերստ
դէպի հարաւ՝ Արփաշայի ձախ ափին, և 6) Մալիշիկից $\frac{1}{2}$ վերստ
դէպի հիւսիս, հովտում: Այս բոլորից շատ աւելի նշանաւոր է Են-
կիշայի և Ղուրդղուլաղի հանապարհի վրայ, ձորի մէջ գտնուած
աղբիւրը, որ յայտնի է Գոաւ կամ Գոսի-ջուր անունով:

Նիւման. Գարալագեազի ոչ մի գիւղում օգիւրդյթարանական
կայարան գիտես հաստատուած չէ, ուստի և կլիմայի վերաբերու-
թեամբ գիտական ոչ մի որոշում կարելի չէ անել: Միայն գիւղա-
ցիները վկայութեամբ կարելի է ասել, որ ձմեռն սկսւում է նոյեմ-
բերի սկզբին և տևում մինչև ապրիլ, շատ անգամ սաստիկ ցրտեր
և բքեր անելով: Զմեռը յաճախ ձիւն է գալիս, երբեմն մինչև $1\frac{1}{2}$
արշին խորութեամբ: Գարնանը յաճախ անձրև է տեղում, մի մի
անգամ կարկտախառն: Ամառը մեղմ է, աշունը՝ ցուրտ:

Մի քանի հովիտներում, ինչպէս Արփաշայի արևմտեան մա-
սում՝ Մոզ, Այսար, Արփա, Էրթիշ, Ղոյթուլ գիւղերում, կլիման
միանգամայն տարբեր է. այստեղ ամառը սաստիկ շոգ է, ձմեռը
մեղմ, աշունը հիանալի, և զարունը՝ անձրեային:

Դասելով օգիւրդյթական քարտէզով, Վոյոց ձորի տարեկան
միջին բարեխառնութիւնը հասնում է 5, 5° Բ.

Բուսականութիւն.—Դարալագեազի բուսականութիւնը շատ հարուստ է, սակայն մասնագիտօրէն դեռ եւս ուսումնասիրուած չէ։ Ուտտի և այստեղ մենք ոչինչ չենք կարող տեսլ, բացի այն, որ մեծ մասամբ տիրում է սոորին—ալպեան բուսականութիւնը՝ մանաւանդ Արփաշայի տեղանքների մօտ։ Շատ յաճախ պատահում են այդ սոորին—ալպեան բուսականութեան երկու տիպական տեսակներ՝ հարմնածաղիկ (*Anemone narcissiflora*) և խաչափայտ (*Betonica grandiflora*), իսկ սոորին—ալպեան մարգագետինների զարդը՝ արեւելեան խաչխաչը (*Papaver orientale*) առատութեամբ հանդիպում են Գէօյ-դազի հիւանալի սրբատառեղիներում։

Դարալագեազը բուսական հարուստ է անտառներով, որոնք սփռուած են Արփաշայի տեղանքների, Հերհեր, Մարտիրոս, Զանի, Այստտի, Դաուչուզ, Գիւնէյ-վանքի և Հորս գիւղերի մօտ։ Կան նաեւ մացառներ Ազ-քիլիսա, Վարդանէս, Դարազայա, Դարախու, Հոստուն, Բուլբուլուան և էրդափին գիւղերի մօտ։

Այս անտառները մեծ մասամբ նոր են, 30—40 տարուայ ընթացքում յառաջացած, և մեծ մասամբ բաղկացած են կաղնի, գեհի, թեղի, կարմրան (*гребунчук*), ուռի և այլ ծառերից։

Ընդհանրապէս ճանապարհներ չլինելու պատճառով այս անտառներից շատ չեն կարողանում օգտուել, և ազգաբնակութեան վառելանիւթը մեծ մասամբ քաքորն է կաղմում։ Շատ գիւղեր, որոնք բուսական հեռու են անտառներից, մեծ նեղութիւն են կրում ածուխ չունենալու պատճառով։

Ընտանի կենդանիներից սակաւաթիւ է միայն գոմէշը, որովհետեւ սայլեր չլինելու պատճառով չի հարկաւորում։

Վայրի գաղաններից մեծ քանակութեամբ կան գայլեր և արջեր։ Կնիշիկ գիւղում եղած միջոցիս՝ գայլերի վռնակը մի գիշերում մօտ 200 ոչխար էր պատառտուել։